

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ОСТРОУШКО ОКСАНА АНДРІЇВНА

УДК: 811.161.2+81'367.2: 81'42

***СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА
ТЕКСТІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ***

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ – 2002

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Криворізького державного педагогічного університету

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, професор

ЯВІР ВАЛЕНТИНА ВАСИЛІВНА

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор

ЧАБАНЕНКО

ВІКТОР АНТОНОВИЧ,

завідувач кафедри загального та слов'янського мовознавства Запорізького державного університету

кандидат філологічних наук, доцент

ХРИСТІАНІНОВА

РАЇСА ОЛЕКСАНДРІВНА,

завідувач кафедри української мови Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Осипенко

Провідна установа: Чернівецький національний

університет ім. Ю.Федьковича

Міністерства освіти і науки України

Захист відбудеться “21” лютого 2003 р. о 14:00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 08.051.05 при Дніпропетровському національному університеті (49025, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72, факультет української філології та мистецтвознавства, аудиторія 804).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Дніпропетровського національного університету (м. Дніпропетровськ, вул. Козакова, 8).

Автореферат розісланий “21” січня 2003 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

кандидат філологічних наук,

доцент

М.С.Ковальчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Загальнокультурні тенденції розвитку сучасного суспільства, описувані соціологами терміном “постмодерність”, у сфері науки виявляються передусім як зміна провідних підходів до вивчення явищ навколишнього світу. Сучасним лінгвістичним дослідженням властивий динамічний, діяльнісний підхід до мови з обов’язковим урахуванням змісту, умов і цілеспрямованості протікання процесів мовлення. Провідними принципами мовознавчих розвідок стають антропоцентричний і функціональний. Вони передбачають погляд на мовні факти з позиції носія мови, увага зосереджується на структурі мовлення (мовленнєвого акту) і способах спілкування, мова досліджується у зв’язку з виконуваною нею соціальною функцією.

Зазначені тенденції в лінгвістиці тексту конкретизуються як перехід від вивчення текстової інтегрованої структури до аналізу тексту як комунікативної ситуації. Незважаючи на значний доробок науковців у визначенні сутнісних, категоріальних ознак тексту, в описі різних текстових типів, у розв’язанні теоретико-методологічних проблем лінгвістики тексту (І.Гальперін, О.Москальська, Г.Солганик, В.Дресслер, Є.Реферовська, Т.ван Дейк, Т.Ніколаєва, О.Леонтьєв, М.Бахтін, О.Мельничук, А.Загнітко та ін.), багато питань досі є дискусійними.

Дисертаційна робота стосується однієї з актуальних проблем сучасної лінгвістики тексту, а саме вивчення тексту як комунікативної одиниці – засобу передачі різнопланової інформації, засобу впливу на людину, регулювання її поведінки. Важливим у цьому плані стає визначення комунікативно-прагматичних властивостей текстів різних мовленнєвих жанрів, взаємозв’язку екстралінгвістичних і власне мовних чинників у процесі їх створення й побутування.

Актуальність теми визначається також загальним посиленням інтересу до магії як культурного феномена, до магичної практики різних народів, зокрема й до магії вербальної. Це вимагає осмислення специфіки функціонування мови в цій сфері народного життя. У зв’язку з цим актуальним видається аналіз замовлянь як текстів, що функціонують у сакральній сфері буття народу й людини, виявляють різні аспекти реалізації магичної функції мови, репрезентують своєрідну картину світу, є продуктом особливої світоглядної системи.

Дослідження ґрунтується на антропоцентричному функціональному міждисциплінарному підході до комплексного аналізу текстів українських замовлянь, який передбачає вивчення цих текстів у тісному зв’язку їх структурних, семантичних, функціональних, комунікативно-прагматичних властивостей із залученням даних інших гуманітарних наук (фольклористики, філософії, релігієзнавства, українознавства, культурології).

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках реалізації наукової програми “Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності”.

Проблематика дослідження координується з науковою темою кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету “Проблеми функціонування мовних одиниць і граматичних категорій у різних стилях української мови”.

Метою дисертаційної роботи є визначення й опис основних типів семантико-синтаксичної структури текстів українських замовлянь, доведення зумовленості функціонування цих структур та їх варіантів магічною функцією, практичним призначенням текстів, рядом світоглядних чинників.

Досягнення мети передбачає розв’язання таких конкретних **дослідницьких завдань**:

- 1) з’ясувати обсяг поняття тексту й семантико-синтаксичної структури тексту, розглянути текст як комунікативний, мовний і мовленнєвий феномен;
- 2) описати визначальні комунікативно-прагматичні властивості мовленнєвого жанру замовлянь;
- 3) виявити особливості реалізації магічної функції мови в текстах українських замовлянь;
- 4) подати класифікацію й характеристику основних типів і варіантів семантико-синтаксичної структури текстів українських замовлянь;
- 5) довести зумовленість семантики, структури й мовних особливостей текстів українських замовлянь їх функціонально-магічною спрямованістю і світоглядними чинниками.

Теоретико-методологічні засади. В основу дослідження покладено тезу про тісний зв’язок мови й мислення, мови й культури. Мова є передумовою й засобом пізнання світу, семантичним фундаментом і універсальною оболонкою різних форм суспільної свідомості. Мова як складна система спеціальних знаків і правил їх поєднання, існуючи лише в абстракції, виявляється в різноманітних дискурсивних практиках. Важливе значення має положення про рівноправність різних культурних систем і відповідних дискурсивних сфер, твердження про залежність значення окремого слова й цілого мовного виразу від культурного, соціального, історичного контексту, теза про своєрідність міфологічного сприйняття мови. У роботі використано положення філософії мови В.Гумбольдта, О.Потебні, Е.Бенвеніста, О.Лосева, Р.Якобсона, М.Хайдеггера, Г.Гадамера, Л.Вітгенштейна, Ж.Дерріди, Р.Барта.

Об’єктом дослідження стали тексти українських замовлянь, які на сьогодні ще недостатньо описані в межах мовознавчих дисциплін.

Предметом дослідження є семантико-синтаксична структура текстів українських замовлянь.

Матеріалом дисертаційної роботи послужили фольклорні записи українських замовлянь XIX-XX ст. Основні джерела – найновіші збірники українських замовлянь, упорядковані

М.Москаленком (1993), О.Галанчук (1994), В.Фісуном (1998), Т.Полковенко, В.Фісуном (1998). Усього проаналізовано 1066 текстів українських замовлянь.

Методи дослідження. Специфіка об'єкта дослідження, мета роботи зумовили використання як основних описового методу та методу контекстологічного аналізу. Частково використано прийоми дистрибутивного, трансформаційного й компонентного аналізу. Крім того, застосовувалися класифікаційний та кількісно-статистичний методи.

Наукова новизна роботи. Дисертація є першою спробою визначити й описати типологію семантико-синтаксичних структур текстів українських замовлянь з позицій антропоцентричного функціонального підходу до дослідження тексту. Тексти українських замовлянь розглянуто в єдності їх семантичних, структурних, функціональних, комунікативно-прагматичних властивостей. Вперше в українському мовознавстві розглянуто магічну функцію мови як використання мови в особливій – сакральній – сфері буття народу, на прикладі українських замовлянь показано аспекти реалізації цієї мовної функції. Також поглиблено уявлення щодо зумовленості структурно-семантичних, мовленнєвих особливостей текстів українських замовлянь екстралінгвістичними чинниками, передусім особливостями світогляду мовців.

Теоретичне й практичне значення роботи. Аналіз семантико-синтаксичної структури текстів українських замовлянь дав змогу глибше пізнати своєрідність системної організації цих текстів і виявити зумовленість визначальних рис їх структури функціонально-прагматичними і світоглядними чинниками, що сприяє поглибленню уявлень щодо комунікативно-прагматичних властивостей заговірних текстів, призначених виконувати функцію магічного впливу на людину й довкілля. Це розширює емпіричну базу лінгвістики тексту й має значення для теорії мовленнєвих жанрів у плані дослідження залежності типової жанрової структурної організації текстів від ряду екстралінгвістичних чинників. Результати й висновки дисертаційної роботи також збагачують загальну теорію тексту, теорію комунікативного синтаксису, доповнюють вчення про функції мови. Результати дослідження можуть бути використані в лекційних і практичних курсах з лінгвістики тексту, лінгвістичного аналізу тексту, вступу до мовознавства, загального мовознавства, спецкурсів і спецсеминарів лінгвістично-народознавчого характеру.

Особистий внесок здобувача. Усе дослідження виконано автором самостійно. Праць, написаних у співавторстві, немає.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету. Наукові доповіді з теми дослідження виголошувалися на наукових конференціях професорсько-викладацького складу Криворізького державного педагогічного університету (1998, 1999, 2002 рр.), на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції “Українська література: духовність і ментальність” (Кривий Ріг,

19-20 жовтня 2001 р.), на Міжнародній науковій конференції “Мова у слов’янському культурному просторі” (Умань, 23-24 травня 2002 р.).

Публікації. Результати дослідження відображено у шести публікаціях, три з яких розміщено у фахових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку умовних позначень використаних джерел, списку використаної літератури, що нараховує 231 позицію. Загальний обсяг дисертації 201 сторінка, з яких 180 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, теоретико-методологічні засади дослідження, вказано на зв’язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами, сформульовано мету й завдання дисертації, з’ясовано об’єкт і предмет дослідження, його джерельну базу, визначено наукову новизну, теоретичне й практичне значення роботи, особистий внесок здобувача, подано інформацію про апробацію та публікацію результатів дослідження.

У **першому розділі “Текст і його семантико-синтаксична структура як об’єкт і предмет лінгвістичного дослідження”** аналізуються поняття “текст” і “семантико-синтаксична структура тексту”.

У підрозділі **1.1. “Проблема дефініції тексту”** йдеться про складну багатогранну природу тексту, який можна розглядати як комунікативну, мовну й мовленнєву одиницю. У термінологічному вживанні “текст” позначає об’єкт наукових досліджень, причому обсяг поняття тексту значно різниться в межах різних наук.

У семіотиці під текстом розуміють семантично організовану послідовність будь-яких знаків або ж вважають текстом будь-який об’єкт, що несе інформацію, має будь-який смисл, значення. У постмодерністській інтерпретації (Р.Барт, Ж.Дерріда, В.Руднев та ін.) текст бачиться принципово плюральним, процесуальним, таким, що не підлягає однозначно вичерпному поясненню: смисл тексту перебуває в процесі постійного становлення.

Різні теоретико-методологічні засади мовознавчих студій, актуалізація різних аспектів дослідження тексту зумовлюють відмінності у його лінгвістичних тлумаченнях. З одного боку, текст визначають як певним чином впорядковану множину, лінійну послідовність мовних знаків, з іншого – текстом називають складну мовленнєву семантико-структурну єдність: текст є перш за все ієрархічно побудованим смислоутворенням, реалізованим у мовленні з певною комунікативною метою. Сучасна лінгвістика тексту характеризується тенденцією досліджувати текст у взаємозв’язку, взаємозумовленості його комунікативних, соціально-культурних, змістових, структурних, мовленнєвих ознак. Іntenція мовця та ряд інших екстралінгвістичних чинників

зумовлюють особливості семантичної організації інформації, яку передає текст, та її специфічне мовленнєве оформлення. При цьому текст може мати різний формальний вияв (писемний, усний).

Конкретний текст у багатоманітності його зв'язків з екстралінгвістичними чинниками, конкретний процес породження/сприйняття тексту називається дискурсом. Поняття “текст” і “дискурс” співвідносяться як інваріант/варіант, позначаючи два відмінні погляди на один об'єкт: “текст” актуалізує типові риси мовленнєвого відрізка, “дискурс” – його унікальність.

Текст є носієм організованої інформації. Він функціонує як спосіб і засіб організації та регулювання процесів комунікації і, відповідно, соціальної взаємодії людей, яка поза спілкуванням неможлива. Він виступає посередником між мовцем і адресатом, опосередковує їх комунікативні діяльності, є комунікативною одиницею.* Побудова тексту залежить не стільки від мовних закономірностей, скільки від комунікативно-когнітивних особливостей протікання процесу спілкування, від задуму мовця.

Текст як певну схему-конструкт, модель побудови повідомлення про факти дійсності вважаємо мовною одиницею синтаксичного рівня. Результатом реалізації тієї чи іншої текстової моделі в мовленні через добір конкретних формально-мовних засобів її наповнення для передачі конкретної інформації є текст як мовленнєва одиниця.

Навряд чи можлива побудова певної схеми тексту як такого: кожна сфера спілкування виробляє свої типи текстових побудов. Визначальними текстовими категоріями є інформативність, зв'язність, цілісність, відносна завершеність, структурованість.

Підрозділ **1.2. “Семантико-синтаксична організація тексту”** висвітлює питання текстової структури.

Та інформація, яку прагне передати мовець і яку вилучає адресат з конкретного тексту, становить семантику тексту. Дослідники вказують на неоднорідність уміщеної в тексті інформації, її багатоплановість (А.Новиков, І.Гальперін, В.Мещеряков, Т.Трегубович, З.Тураєва та ін.): крім повідомлення про певні факти дійсності, текст містить інформацію суб'єктивно-модального плану, а також завдяки здатності мовленнєвих одиниць породжувати різного роду асоціативні значення може зумовлювати появу у свідомості мовця й адресата додаткових смислів.

Розгляд тексту як відрізка лінійно будованого мовлення дозволяє виділити структурні одиниці тексту, більші за висловлення. Найпоширенішим терміном на позначення такої одиниці є “надфразна єдність” (А.Загнітко, І.Гальперін, Є.Реферовська, А.Мамалига та ін.). Критерії її виділення різні – смислові, граматичні, комунікативні, але провідна роль належить семантичному: більша за висловлення структурна одиниця тексту характеризується смисловою єдністю,

* Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 433, 438.

відносною завершеністю в розкритті певної мікротеми. Висловлення в межах надфразної єдності й самі ці єдності пов'язані між собою як за змістом, так і граматично.

Слушною видається думка А.Мороховського, що текст як цілісне інформативно-комунікативне утворення поділяється на інформативно-сміслові елементи, які перебувають у логіко-поняттєвих, асоціативних, тематичних зв'язках. Текст із цього погляду є організованою сукупністю комунікативних блоків, призначеною для виконання певних функцій.* Як лінійна єдність синтаксичних одиниць нижчого порядку, текст дозволяє виокремити у своєму складі більші за висловлення синтаксичні одиниці, з якими компоненти інформативно-комунікативної структури тексту не завжди корелюють. Комунікативні блоки можуть мати різну субстанційну природу: дорівнювати одному висловленню, складатися з низки висловлень, об'єднаних у надфразну єдність, можуть містити послідовність, комплекс таких єдностей.

Діалектична єдність семантичного (інформативно-комунікативного) і синтаксичного (формального) планів побудови тексту становить його семантико-синтаксичну структуру. Мінімумом тексту є одне окреме висловлення як комунікативна реалізація граматичного речення, якщо таким висловленням досягається виконання поставленого комунікативного завдання у визначених умовах спілкування.

Семантико-синтаксична структура будь-якого тексту є поєднанням типового й індивідуального: з одного боку, текст являє собою одну з можливих актуалізацій базового жанрового структурного інваріанту, з іншого – має риси структурної організації, зумовлені конкретною комунікативною ситуацією, комунікативним наміром мовця, тезаурусом мовця й очікуваного адресата тощо.

Другий розділ “Функціонально-прагматична характеристика мовленнєвого жанру українських замовлянь” присвячений характеристиці ряду функціонально-прагматичних особливостей українських замовлянь та вияву цих особливостей на мовленнєвому рівні.

У підрозділі **2.1. “Аспекти дослідження композиційно-структурної організації замовлянь та її зумовленості екстралінгвістичними чинниками”** проаналізовано погляди науковців на сутність мовленнєвого жанру замовлянь, розглянуто різні типології композиційної структури заговірних текстів, висвітлено думки дослідників з питань особливостей семантики заговірних формул, світоглядних засад замовлянь, ряду мовленнєвих особливостей цих магічних текстів. Класична макрокомпозиційна структура замовлянь, що визнається практично всіма дослідниками, містить зачин, основну (ядерну) частину й закріпку. Замовляння різних культурних традицій, крім подібності структури, мають також ряд спільних рис у семантиці й синтаксичному оформленні окремих компонентів тексту, що зумовлено спільністю, тотожністю первісних

* Мороховский А. Некоторые основные понятия стилистики и лингвистики текста // Лингвистика текста и методика преподавания иностранных языков. – К.: Изд-во КГУ, 1981. – С. 7.

світоглядних уявлень, які лежать у їх основі. У багатьох розвідках не досить чітко визначено критерії виділення типів текстових структур замовлянь.

У підрозділі 2.2. **“Вплив функціонально-прагматичних особливостей замовлянь на мовленнєве оформлення текстів”** на матеріалі українських замовлянь охарактеризовано магічну функцію, практичне призначення, світоглядні засади замовлянь як провідні позамовні чинники, що визначають своєрідність мовленнєвого оформлення текстів цього мовленнєвого жанру. Замовляння – тексти магічні, призначені самим фактом свого виголошення вплинути на хід подій і змінити його в бажаному напрямку. Антропоцентрична парадигма наукових досліджень передбачає розгляд магії як форми світогляду, певного світовідчуття, образно-емоційного сприйняття й відображення довкілля, зародженого в надрах первісного світогляду. Магія ґрунтується на визнанні-віданні всеохоплюючого зв'язку всього суцього. Це сфера інтуїції, емоцій, підсвідомості, сфера сакрального, утаємниченого розуміння-відчуття світу. З цього погляду магічна функція мови – це використання мови в сакральній сфері буття народу й людини. Замовляння розглядаємо як тексти, що функціонують у межах особливої світоглядної системи й репрезентують своєрідну картину світу, представляють особливий тип образно-емоційного відображення довкілля.

В основі замовлянь як мовленнєвого жанру – своєрідне ставлення до мови, неконвенційне сприйняття словесного знака, який уявляється як знак іконічний та індексальний. Зв'язок між словом та особою чи річчю, яку воно позначає, мислиться не довільною асоціацією, а реальним матеріальним зв'язком. Вважається, що слово виявляє сутність позначуваного явища. Назвати, дати ім'я означає дати життя, зробити частиною реального світу. Вимовити слово означає викликати присутність названого ним. З цим пов'язана, зокрема, заборона “не згадувати чорта проти ночі, щоб не прикликати”. Цим зумовлений і особливий статус звертань у замовляннях, їх частотність, особливо в позиції на початку тексту. Ім'я уявляється невід'ємною частиною предмета, людини. А вплив на частину предмета, згідно з найдавнішими уявленнями, є дією на весь предмет.* Тому обов'язковим елементом багатьох замовлянь, перш за все лікувального призначення, є називання імені людини – об'єкта словесно-магічного впливу, наприклад: *“Щоб рабу Божому (ім'я), рожденому, хрещеному, молитвенному, зуби не боліли, не щеміли до самого віку”*.

Замовляння, за народними уявленнями, – могутній засіб впливу на довкілля, тому ставлення до них особливе. Більшість текстів української заговірної традиції недоступна широкому загалу, утаємничена, передається від старшого покоління молодшому; існує засторога запам'ятати текст з третього (часом – з першого) разу. Будь-які зміни в магічному тексті

* Фрззер Дж.Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Пер. с англ. – М.: ООО “Фирма “Издательство АСТ”, 1998. – С. 45-53, 261-279.

вважаються неприпустимими, оскільки це може призвести до втрати ним магічної сили. Хоча передбачити структуру конкретного заговірною дискурсу навряд чи можливо.

Досліджений нами матеріал дозволяє зробити припущення, що максимальною чіткістю, стійкістю й прозорістю структури в межах української магічної традиції характеризуються окремі словесні магічні формули. Відповідно, найстійкішими є однофразові тексти замовлянь. Кількафразові ж замовляння є часто поєднанням кількох рівноправних у функціональному відношенні структурно-сміслових частин, утворенням, що реалізується переважно на рівні дискурсу. Виконавець може змінювати обсяг тексту за рахунок розширення його чи скорочення, може варіювати порядок розташування окремих висловлень у складі цілісного магічного тексту.

Магічна функція замовлянь тісно пов'язана з їх практичним призначенням. Вони виголошуються лише з конкретною метою, у чітко визначених ситуаціях, з дотриманням ряду умов, що стосуються місця, часу виголошення тексту, виконуваних дій тощо. Замовляння діють, як правило, у ситуаціях стресу*, тому в цих текстах яскравим виявляється суб'єктивно-модальний аспект, що актуалізується граматичними засобами: у замовляннях частотними є спонукальні й бажальні синтаксичні конструкції, значна кількість магічних формул виголошується з окличною інтонацією, різного роду повтори уточнюють, конкретизують образ бажаної мети.

Замовляння яскраво виявляють три аспекти реалізації магічної функції мови: номінативний, предикативний, впливовий. Основна особливість магічної номінації в текстах замовлянь полягає в тому, що різного роду назви є словами-символами, виявляють семантичну неелементарність, за ними закріплено цілий комплекс пропозицій, певна міфологема, вони виконують головним чином характеризуючу функцію. Назви денотативно співвідносяться не стільки з реальним світом, скільки з модельованим магічним часом-простором, з тією картиною світу, яка будується й репрезентується усією сукупністю заговірних текстів.

Магічно-образне, символічне значення окремих слів виявляється лише в межах контексту: відмінна від причиново-наслідкового мислення логіка замовлянь зумовлює особливу синтагматику слів. Завдяки своєрідним семантичним зв'язкам між предикатами та актантами й детермінантами змінюються денотати й сигніфікати слів і таким чином твориться своєрідна магічна картина світу, у якій актуалізовані зв'язки різних об'єктів за подібністю, суміжністю тощо. Магічна предикація встановлює й актуалізує особливі відношення між названими явищами.

Тісний зв'язок замовлянь із потребами людини і в той же час їх максимальна відмежованість від щоденних звичних дій, їх виокремленість із потоку буденного мовлення спричиняють створення особливого емоційно-психічного фону. Особливі ситуації виголошення замовлянь, здатність словесних послідовностей актуалізувати асоціативні зв'язки між різними видами інформації зумовлюють вплив замовлянь на емоційний стан людини.

На становлення семантико-синтаксичної структури українських замовлянь мали вплив три світоглядні системи: магичні доміфологічні уявлення, язичницька й християнська міфології. На глибинному рівні замовляння є продуктом найдавнішого магичного світогляду, для якого характерна віра у всеохопний зв'язок усього суцього, у безперервність буття, емоційно-образне сприйняття світу, одухотворення природи. На мовленнєвому рівні зазначені світоглядні особливості знаходять своє відображення передусім у різноманітних засобах уособлення й персоніфікації. У відтворюваній замовляннями картині світу не діють закони причиново-наслідкового мислення: замість причинності тут – суміжність, аналогія, причому відношення аналогії часто встановлюються між не поєднуваними з погляду “здорового глузду” явищами: *“Як хрест тонюсінський тебе (місяць – О.О.) перетинає, то нехай і я не повнію”*. Своєрідне сприйняття часу-простору (все існує завжди, ніколи й нікуди безслідно не зникає, а лише переміщується в просторі) спричиняє особливу семантику граматичних форм часу, особливе смислове й функціональне навантаження локативів, синтаксичних спонукальних та інфінітивних конструкцій.

У третьому розділі **“Типологія семантико-синтаксичних структур текстів українських замовлянь”** визначено основні типи семантико-синтаксичних структур українських заговірних текстів, описано виділені структури, охарактеризовано їх варіанти.

У підрозділі **3.1. “Зачин і закріпка як елементи текстового обрамлення”** розглядаються зачини й закріпки українських замовлянь як особливі початкові й кінцеві висловлення заговірних текстів. Основне призначення цих усталених словесних формул – позначити перехід від буденного життя до ситуації застосування магичних прийомів і навпаки; виокремити словесно-магічний акт замовляння з потоку щоденного життя й турбот мовця та інших людей, які тим чи іншим чином причетні до виконуваних магичних дій; виділити замовляння з потоку буденного мовлення. Закріпка, крім того, підкріплює, підсилює вплив основної магичної формули. У більшості випадків зачини й закріпки не пов'язані з основним текстом замовляння, є автономними, факультативними частинами цілісного магичного заговірного акту, утворюють своєрідне текстове обрамлення замовляння. Низька частотність фіксованості подібних мовленнєвих конструкцій у фольклорних записах замовлянь не є, однак, свідченням їх відсутності в замовляннях на рівні дискурсу.

У підрозділі **3.2. “Поділ текстів замовлянь на однофразові й кількафразові та проблеми їх розмежування”** обґрунтовується поділ досліджених текстів на однофразові й кількафразові, визначаються критерії їх розмежування. Як цілісні й завершені тексти українських замовлянь функціонують мовленнєві утворення, що складаються з одного висловлення, – однофразові замовляння; та складні текстові побудови з двох і більше висловлень – кількафразові замовляння. Рівноправні в комунікативному плані, вони відрізняються синтаксичною будовою та обсягом

* Малиновский Б. Магия, наука и религия / Пер. с англ. – М.: “Рефл-бук”, 1998. – С. 80-81.

уміщеної інформації. Однофразові замовляння складають основний фонд словесних формул української магичної традиції. Функціонуючи як окремі завершені тексти, ці конструкції є будівельними елементами для текстів більш складної організації. Критеріями розмежування одна- та кількофразових структур виступають порядок і тип мовленнєвих актів, зміна суб'єкта, об'єкта, місця, часу дії, теми повідомлення, особливості семантико-синтаксичних відношень між предикативними одиницями, функціональне навантаження синтаксичних структур. Однофразові замовляння – це тексти, співвідносні з висловленнями-реченнями й з дискурсивними висловленнями як сегментованими варіантами комунікативної реалізації граматичного речення.

У підрозділі 3.3. **“Комунікативно-семантичні типи однофразових текстів українських замовлянь”** розглядається семантико-синтаксична організація однофразових українських замовлянь. Зважаючи на характер модальності та комунікативно-функціональне призначення, однофразові заговірні тексти поділяємо на такі комунікативно-семантичні типи: замовляння-спонукання, замовляння-бажання, замовляння-розповіді. Структурно-семантичним варіантом заговірних бажань і спонукань є чисельна група паралелістичних замовлянь.

У замовляннях-спонуканнях мовець вимагає від співрозмовника дії, яка б забезпечила реальність бажаного. Основними граматичними показниками спонукальності є дієслівні форми імператива й інфінітива. Загальне значення спонукальності конкретизується як наказ, прохання, пропозиція.

Значення наказу, вимоги властиве головним чином лікувальним замовлянням, зокрема:

1) текстам із загальним значенням вигнання хвороби. Предикатами в таких конструкціях виступають дієслова словотвірного дієслівного ланцюга від дієслова “іти”, найчастіше імператив “іди”, а також похідні від нього словоформи “вийди”, “ізійди”, які мають значення відходу, пересування від певного предмета чи істоти: *“Уроки, ізійдїть із народженної, благословенної білої вівці!”*;

2) замовлянням, у яких мовець, звертаючись до хвороби як до живої істоти, забороняє їй виконувати певні шкідливі дії: *“Гризь, гризь! Ти не гризи і не ломи, і крові не бунтуй!”*. Загальне твердження про бажану відсутність хвороби в майбутньому конкретизується через заперечення прояву будь-якого з її симптомів. Категоричність вимоги посилюється вживанням дієслівної форми інфінітива;

3) текстам зі звертаннями до різних магичних істот забрати хворобу. Світоглядним підґрунтям функціонування подібних синтаксичних структур є уявлення про недугу як матеріальний об'єкт.

Значення прохання яскраво виявляють спонукальні замовляння, як правило, господарського призначення зі звертаннями до Бога і святих. Предикатом найчастіше є дієслівні імперативні форми “поможи”, “роди”: *“Господи, помози се теля зродить, як Бог велів”*.

Структурно-семантичним різновидом однофразових текстів-спонукань є формули обміну, побудовані за схемою “На тобі (я роблю для тебе), а ти дай мені (зроби те й те, не роби того й того)”. Ці мовні структури реалізують значення пропозиції. На думку В.Соколової, вони “генетично пов’язані з обрядами жертвоприношення”*: *“Гуси, гуси, нате вам на гніздечко, а нам на здоров’ячко!”*, *“Годую тебе до Івана, а після Івана зроби мене, як пана”*.

Більшість заговірних бажань належить до групи господарських замовлянь. Граматичними засобами вираження бажальної модальності текстів українських замовлянь є частки “щоб”, “нехай (хай)” при предикаті, вираженому дієслівною формою дійсного способу чи інфінітивом, еліптичні структури типу “N1N3”, усталена конструкція “Дай, Боже, щоб...”: *“Щоб на той рік діждати сону топтати!”* Значно частіше предикативні одиниці з модальним значенням бажальності виступають підрядними мети при спонукальній чи розповідній предикативній частині, а також є складовими частинами паралелістичних формул.

Основним граматичним показником замовлянь-розповідей є форма дійсного способу дієслів-присудків. Підкреслимо значну перевагу граматичних значень теперішнього й минулого часів у порівнянні зі значенням майбутнього часу (співвідношення 5:1). Такої часової віднесеності набувають дії, які є бажаними. Причина цього – в одній із особливостей міфологічного сприйняття часу: “Майбутнє позбавлене змістової конкретності... Щоб наділити реальністю той чи інший ідеал, його мислять як такий, що вже був колись... чи мислять його існуючим...”** Саме в такому “опредмечуванні” бажаного майбутнього, у наділенні його рисами реальності полягає магічна функція замовлянь-розповідей.

За особливостями семантики виокремлюються повідомлення про дії мовця й повідомлення про дії магічних істот. До першої групи належать: перформативні висловлення: *“Я тебе замовляю, я тебе заговоряю, з кіс, з-під кіс, з очей, з-під очей...”* – такі структури в ролі окремих завершених текстів не чисельні, зате активно функціонують у складі кількафразових лікувальних замовлянь; коментарі реально виконуваних у процесі замовляння дій: *“Сію кріп, щоб Бог родив”*; повідомлення про уявні магічні дії мовця: *“Не сама я йду, чорним волом їду, сухою гадиною поганяю, правою ногою на поріг ступаю, своїм ворогам язик одвертаю: щоб вони губами не плямкали і зубами не клацали надо мною, рабою Божою Марією”*.

Замовляння-розповіді про дії магічних істот мають, як правило, кілька предикатів, серед яких актуалізується останній – саме він називає дію, що сприяє досягненню бажаного результату: *“Ішов Ісус Христос через три-дев’ять небес, на святу землю ступає, уроки викликає од раба Божого (ім’я)”*.

* Соколова В.К. Заклинания и приговоры в календарных обрядах // Обряды и обрядовый фольклор / Отв. ред. В.К.Соколова. – М.: Наука, 1982. – С. 15.

** Бахтин М.М. Литературно-критические статьи / Сост. С.Бочаров и В.Кожин. – М.: Худож. лит., 1986. – С. 183-184.

За своєрідністю структури й семантики виокремлюються конструкції нездійсненої умови: словесно виконання небажаної, шкідливої для мовця дії ставиться в залежність від виконання певної реально нездійсненої умови: *“Тоді будеш ходити, як цей мак перелічиш!”* Формально подібні структури належать до текстів-розповідей (предикати-дієслова мають форму майбутнього часу), з точки ж зору семантики вони реалізують принцип магічної аналогії (так зване “негативне порівняння”: “Як не можна..., щоб так не можна...”) і з цього погляду є трансформацією паралелістичних замовлянь.

Паралелістичні замовляння складають найчисельнішу групу досліджених однофразових текстів замовлянь (близько 33%) і, крім того, часто функціонують як складові частини кількафразових текстів. В основі семантико-синтаксичної організації цих конструкцій лежить принцип паралелізму – зіставлення явищ, предметів, об’єктів тощо за категоріями дії, руху, атрибутивних ознак та ін. У паралелістичних замовляннях порівнюється бажане явище з уже існуючим або тим, що твориться в момент заговорювання. Ці замовляння ґрунтуються на вірі в здійсненність порівнянь, які тут є засобом впливу на дійсність, засобом реалізації певної практичної мети. В основі цього – асоціативність мислення мовців, яка породжує принцип магічної аналогії: досягти бажаного можна простою його імітацією, застосуванням певних словесних формул і/чи дій, які виражають бажане шляхом вказівки на його ідеальне втілення. Мислення мовців має конкретно-образний характер. Явища, предмети, істоти та ін. зіставляються не за визначальними істотними рисами, а за ознаками зовнішніми, чуттєвими: *“Як ці береги не стрічаються, так щоб народжений молитвенний Іван не стрічався з хмільним вином”*. Актуалізація бажаної ознаки досягається, як правило, за допомогою лексичного повтору, логічним виділенням основного смислового компонента.

Найтиповішою формою мовного вираження відношень уподібнення-аналогії між двома чи кількома ситуаціями є складнопідрядні займенниково-співвідносні речення симетричної структури з атрибутивними семантико-синтаксичними відношеннями між частинами. Це структури, побудовані за схемами “Як..., так щоб...”, “Який..., такий щоб...”, “Скільки..., стільки щоб...”: *“Як ся діжа ісходить і хліб росте, і так щоб на кабанові сало росло”*. Імператив чи інфінітив у головній частині висловлення-тексту надає йому значення спонукальності: *“Як цьому сучку не розвиватися, так і хортам моєї скотини (такої-то масті) не чіпати!”*

Структурним різновидом паралелістичних формул є безсполучникові конструкції та прості речення з порівняльними зворотами. Такі висловлення мають, як правило, модальне значення спонукальності: *“Водо Олено, очищаєш луги й береги, очисти мене від усього лихого, від болісті й слабкості”*.

У підрозділі 3.4. **“Кількафразові тексти українських замовлянь”** описується типологія семантико-синтаксичних структур кількафразових текстів українських замовлянь, які за

особливостями функціонального співвідношення складових одиниць поділяємо на три різновиди. По-перше, виокремлюються тексти, у яких кожен зі складників є самодостатнім, автосемантичним. Другу групу утворюють тексти, у яких висловлення функціонально нерівноправні. По-третє, у текстах складної будови словесні магичні формули поєднуються за обома зазначеними принципами.

Кількафразові тексти українських замовлянь з рівноправними компонентами складаються з двох і більше рівнозначних у функціональному відношенні, автосемантичних висловлень, які можуть не мати вербально виражених засобів зв'язку. Місце компонентів у тексті не є фіксованим, тому подібні утворення досить варіативні.

Кількафразові тексти замовлянь з функціонально нерівноправними компонентами складаються з кількох висловлень, одне з яких несе основне смислове навантаження, виявляє магичну функцію реалізації бажання, щодо якого інше висловлення виконує певною мірою допоміжну функцію інформування про магичні властивості суб'єкта дій, про ритуальну ситуацію, дії мовця чи магичних істот. Центральною формулою замовляння може бути будь-яка з описаних вище словесних магичних конструкцій, найчастіше – спонукальна чи паралелістична, функцію інформування виконує розповідне висловлення. За сукупністю змістових і структурних ознак виділяємо такі типи семантико-синтаксичної структури розглядуваної групи кількафразових замовлянь: замовляння-діалоги, діалогізовані замовляння, епічно-спонукальні й епічні замовляння.

Замовляння-діалоги являють собою чергування реплік осіб, які беруть участь у процесі замовляння (реальний діалог), або є уявним діалогом між мовцем і магичною істотою. В їх основі – два типи структур. Перший – “запитання – відповідь”. Призначення подібного тексту – прокоментувати, пояснити виконувани мовцем дії. Другий тип – “запитання – відповідь – побажання”, в основі якого – принцип магичної аналогії: мовець змальовує прецедент, аналогом якого має стати бажане. При цьому моделювання розмови з магичною істотою – спосіб уявити цю істоту присутньою в ситуації заговорювання, що, за логікою замовлянь, підсилює магичний вплив. Яскравим прикладом є група замовлянь від зубного болю на зразок: “– *Місяцю-Маю, чогось я тебе питаю: чи болять у мерця зуби? – Ні, не болять, не щемлять. – Щоб же не боліли і не щеміли у рожденного, хрещеного раба Божого Івана!*” Базова триреплікова структура має численні варіанти, які виникають як шляхом її редукування, так і шляхом поширення й ускладнення.

У діалогізованих замовляннях обов'язковим компонентом структури є висловлення, що функціонують поза репліками. Виділяємо два різновиди діалогізованих замовлянь. Першу групу складають тексти з наявною конструкцією прямої мови. Подібні утворення повідомляють про ряд дій, виконуваних магичною істотою, у тому числі й про дію мовленнєву – виголошення певної

магічної формули, яка і є власне прямою мовою. Ця синтаксична конструкція виступає смисловим центром замовляння.

Другий різновид діалогізованих замовлянь містить модельований діалог, в основі якого може бути і двореплікова, і триреплікова структура: *“Ішли Іродові дочки на світ охрещений; зустрічає їх Божая Мати й питає: “Куди ви йдете, Іродові дочки?” – “На світ охрещений.” – “А чого ж ви йдете?” – “Тіла в’ялити, серця сушити, червону кров збавляти й жовтую кость ламати раба Божого Івана.” – “Авраме, Авраме, візьми ти сих Іродових дочок, зачини їх залізними дверима й замкни залізними замками, щоб вони на світ охрещений не ходили, тіла не в’ялили, серця не сушили, червоної крові не збавляли й жовтої кості не ламали”*. У розглядуваній групі замовлянь актуалізуються предикати пересування. Цьому сприяє їх інверсована позиція на початку висловлення перед називанням діяча, лексичний повтор. Пересування магічного діяча має смисл збільшення його буття, його впливовості – корисної чи шкідливої, залежно від атрибутивних характеристик персонажа, – у тій частині простору, куди він прямує*. Вихідні структури діалогізованих замовлянь часто поширюються за рахунок розгортання, деталізації дії та діалогу.

Типовими для української магічної традиції є епічно-спонукальні замовляння. Базові структури цього текстового різновиду – двофразові: “повідомлення – волевиявлення”: *“Ви, зорі-зоряниці, ви – божі сестриці. Ви високо літаєте, ви багато знаєте, де сир, де молоко. Принесіть в дійницю, вилийте в вімницю”*.

Ускладнення текстової структури епічно-спонукальних замовлянь відбувається двома способами. Перший полягає в поширенні розповідної частини тексту, у другому випадку тексти містять кілька спонукальних чи бажальних конструкцій, які є або функціонально рівноправними, або не-перше висловлення з цього ряду виконує функцію підсилення магічного впливу найчастіше через конкретизацію, уточнення бажання.

У текстах епічних замовлянь поєднуються функціонально й семантично відмінні розповідні магічні формули. Перше висловлення призначено інформувати про магічну подію, яка є прецедентом, аналогом бажаної, повідомити про підстави здійснення бажання. Функція другої структурної частини – магічна реалізація бажання через вказівку на його майбутню реалізацію, через показ бажаного як здійснюваного тут і зараз або як уже здійсненого.

Виокремлюється кілька семантико-структурних груп епічних замовлянь. Тексти першої групи побудовані за схемою “повідомлення про дії магічних істот – повідомлення про здійснення бажаного”: *“Іван Богослов, не однослов, море потоптав, рожу посадив; рожка не прийнялась – народженого, хрещеного раба Божого Івана кров уйнялась”*. Другу групу складають тексти, в основі яких схема “повідомлення про певну магічну ситуацію – формула нездійсненої умови”:

“Молодик на небі, а дуб на землі, а камінь у воді. Коли ті три брати до одного полумиска будуть їсти вставати, то тоді в Оксени рожденої, молитвяної, хрещеної будуть зуби боліти”. За семантичними особливостями виокремлюються заговірні тексти, у яких описується “антисвіт” замовлянь. Основна мовленнєва особливість подібних текстових утворень – чисельні повтори опорного слова, яке називає певну ознаку. У плані семантики визначальним є те, що ця ознака не узгоджується зі своїм носієм: існування подібного явища, істоти, предмета в “нормальному” світі неможливе: *“Ішла кістяна баба з кам’яної гори, з кам’яною дійницею до кістяної корови. Коли з кам’яної корови молоко потече, тоді раба Божого (ім’я) кров потече”*. Третя група епічних замовлянь – повідомлення про поетапне виконання трьома магічними істотами (речовинами, предметами) магічних дій, спрямованих на позбавлення від хвороби. Актуалізується останній предикат: *“Ішов старець із трьома торбами, із трьома цінками, із трьома хортами: один чорний, другий сірий, третій білий. Чорний стежку показує, сірий сльозу вилизує, а білий світ показує”* (замовляння від більма).

Складними є ті тексти українських замовлянь, у межах яких словесні магічні формули поєднуються за двома розглянутими вище принципами. Питома вага подібних текстів значно більша серед замовлянь, записаних у ХХ ст. Перший тип структури виявляють замовляння, у складі яких як функціонально рівноправні й семантично автономні поєднуються дві чи зрідка більше частини, кожна з яких є варіантом реалізації тієї чи іншої базової схеми кількофразового заговірного тексту. Ці частини можуть реалізовувати як тотожні схеми, так і відмінні в плані семантико-синтаксичної організації. Подібні утворення є, очевидно, найменш сталими й функціонують переважно на рівні дискурсу. У реальних ситуаціях виконання словесно-магічного акту замовляння, особливо лікувального призначення, традиційно функціонують значні за обсягом дискурси, які містять символічне число (три, дев’ять, дванадцять) тотожних частин, тобто текст повторюється певну кількість разів.

Другий тип організації текстів складної структури – доповнення базової структури окремим висловленням, яке виконує функцію підсилення магічного впливу і таким чином наближається за своїм призначенням і місцем у словесно-магічному акті до закріпок замовлянь.

Більшість українських заговірних текстів складної структури – лікувальні замовляння, побудовані за загальною схемою “повідомлення – формули вигнання хвороби”. На початку подібні тексти містять різного роду розповідні формули, які виконують інформативну функцію. Друга смислова частина являє собою поєднання як рівноправних таких магічних словесних формул: спонукальних конструкцій – власне формул вигнання типу “Йди (куди?)”, “Йди (звідки?)”, формул заборони “Не роби (чого?)”, “Тут тобі (що не робити?)”; перформативних висловлень типу “Я тебе замовляю”; розповідних формул – описів дій магічних істот або мовця, у

* Українські замовляння / Упоряд. М.Н.Москаленко; Авт. передм. М.О.Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – С. 290-291.

тому числі формул погрози; паралелістичних конструкцій. Крім того, до складу тексту можуть входити розповідні висловлення, що описують те місце, куди виганяється хвороба. Кількість та послідовність цих складових елементів у тексті досить варіативні: *“Перелоги вітряні і водяні, подумані, погадані, наслані! Я вас і визиваю, я вас і висилаю із його ніг, із його жовтої кості, із його червоної крові. Тут тобі не ходити, кости не сушити, червоної крові не ялити. Піді ти туди, де люде не ходять, де людський глас не заходе!”*

Початковими елементами замовлянь складної структури є найчастіше синтаксичні конструкції, що характеризують хворобу (сама недуга називається, як правило, у звертанні). Такими конструкціями є як комунікати – поширені звертання, так і реченнєві одиниці. Подібні висловлення-характеристики значно поширюють та ускладнюють текст замовляння, їх кількість може сягати кількох десятків. Основне завдання мовця – якнайдетальніше перелічити різні види, якості хвороби. Недуга характеризується за різними ознаками: причиновими, часовими, речовинними, симптоматичними: *“Ви сухоти колючі і болючі, і тошнючі, і шляхові, і вітрові, і степові, і водяні, і пристрітні, і з’їдені, і спиті, і подумані, і погадані, і промовені, і приговорені!”*

У другій структурно-смісловій частині замовлянь складної структури магічні словесні формули ускладнюються за рахунок кумулятивних ланцюжків назв частин тіла, звідки виганяється хвороба. Їх кількість також варіюється досить широко, але набір елементів схожий у замовляннях від різних хвороб: *“Я вас вимовляю, на біле яйце викликаю, з рук, з ніг, з кряжем, з плечей, з писків, з висків, з черепа, з мозгів, з почок, з мочовика, з льогків, з-під льогків, з жолудка, з-під жолудка, з селезінки, з-під селезінки, з червоної крові, з жовтого тіла. Я тебе виговораю і заклинаю в гарячку не кидати, коло тіла не в’ялити, синіх жил не сушити”* (замовляння від пристріту).

Місце відсилання недуги характеризується через поєднання однорідних локативів і підрядних місця, в яких змальовується “не-цей”, “інший” світ, що лежить або в хащах, або в болотах, або на морі. Це передусім світ, у якому неможливі звичні й звичайні в “нормальному” світі дії: *“Розійдися і по полям, і по морям, і по лісам, де люди не ходять, де вітер не віє, де собаки не брешуть, по лугам, по очеретам, де хати пусті і де замки пусті”* (замовляння від бешихи).

У підрозділі 3.5. **“Звертання в текстовій структурі замовлянь”** характеризуються семантичні й структурні особливості звертань у текстах українських замовлянь. Загальна семантико-синтаксична функція звертання – називання адресата мовлення – у дискурсивному просторі замовлянь зазнає певної трансформації. Функція звертання в замовляннях – через називання позначити, ствердити, посилити “буттєвість” названого: повноцінне спілкування можливе лише між реально присутніми в комунікативній ситуації мовцями. Звертання виступають, таким чином, одним із мовних засобів уособлення й персоніфікації.

Звертання в замовляннях пов'язані, як правило, з усіма висловленнями тексту і становлять у багатьох випадках окремі вокативні висловлення. Вони є одним із засобів зв'язності заговірною тексту.

Семантичне коло звертань у текстах українських замовлянь широке. Виділяємо кілька семантичних груп звертань: 1) Бог і християнські святі; 2) явища природи й астральні об'єкти; 3) речовини; 4) тварини; 5) рослини; 6) хвороби та міфічні істоти, що є їх уособленнями; 7) предмети; 8) особи – об'єкти магічного впливу й мовець; 9) міфічні істоти як (потенційні) суб'єкти бажаних чи небажаних дій.

Друга функція звертань у текстах замовлянь – характеризує. Завдяки різним способам синтаксичного поширення, головним чином узгодженим і неузгодженим означенням, у тому числі прикладкам, завдяки різним видам повторів мовець описує адресат з різних сторін, виражає своє ставлення до нього: *“горобці, добрі хлопчики”, “ти, місяцю ясний, ти, князю прекрасний”, “Святий великомученику Пивонею, од глаз сцілителю!”*

Структурно-семантичні й функціональні особливості звертань у текстах українських замовлянь дають підстави розглядати ці звертання як особливий елемент семантико-синтаксичної структури українських заговірних текстів.

У **висновках** формулюються результати проведеного наукового дослідження:

1. Текст – складне семантичне, структуроване за певними зразками й правилами мовне утворення, яке характеризується інформативністю, зв'язністю, цілісністю, відносною завершеністю й спрямоване на виконання певного комунікативного завдання. Текст можемо розглядати як комунікативну, мовну й мовленнєву одиницю.

2. Семантико-синтаксична структура тексту – це діалектична єдність інформативно-комунікативного і формально-синтаксичного планів його побудови.

3. Розгляд текстів як елементів національної культури, культурних артефактів має базуватися на антропоцентричному принципі, потребує комплексного аналізу.

4. Замовляння – тексти, призначені самим фактом свого виголошення вплинути на хід подій, змінити його в бажаному напрямку. Вони функціонують у сфері сакрального буття народу й людини, репрезентують своєрідну світоглядну систему, особливу картину світу. В основі замовлянь – неконвенційне сприйняття словесного знака, який мислиться передусім як знак іконічний та індексальний. Замовляння сприймаються як могутній засіб впливу на довкілля, тому характеризуються усталеністю й стійкістю структури.

5. Замовляння яскраво виявляють три аспекти реалізації магічної функції мови: номінативний, предикативний, впливовий. Магічна номінація полягає в семантичній ємності, місткості слова, за яким виявляється закріпленою ціла міфологема. Своєрідна синтагматика спричиняє зміни денотативних і сигніфікативних елементів значень слів, вияв останніми магічно-

міфологічного, символічно-образного значення, завдяки чому, власне, й твориться своєрідна картина світу. Чіткість семантико-синтаксичної організації замовлянь, особливості ситуації їх побутування зумовлюють емоційний вплив цих текстів на людину.

6. Елементами текстового обрамлення замовлянь є зачини й закріпки – стійкі словесні формули, призначені позначити межу між побутовим мовленням і замовлянням, виокремити магійний текст з потоку буденних дій і слів.

7. Основний фонд словесних магійних формул в українській магійній традиції складають однофразові замовляння – тексти, співвідносні з висловленням як комунікативною реалізацією речення. Серед них за характером модальності й комунікативно-функціональним призначенням виокремлюються замовляння-спонукання, замовляння-бажання, замовляння-розповіді. Семантико-структурним різновидом перших двох типів є паралелістичні замовляння.

8. Кількафразові тексти замовлянь поділяються на групи залежно від особливостей функціонального співвідношення висловлень як їх складових елементів. Першу групу утворюють замовляння, у межах яких висловлення є функціонально рівноправними, автосемантичними.

Другу групу складають тексти, висловлення у складі яких функціонально нерівноправні. За сукупністю змістових і структурних ознак виділяємо замовляння-діалоги, діалогізовані, епічно-спонукальні й епічні замовляння.

У текстах третьої групи кількафразових замовлянь висловлення поєднуються за обома зазначеними вище принципами. Типовими для української магійної традиції є лікувальні замовляння складної структури, побудовані за загальною схемою “повідомлення – формули вигнання хвороби”. Тексти поширюються й ускладнюються за рахунок поєднання різних формул, їх повтору, за рахунок ускладнення висловлень сурядними рядами однорідних членів речення.

9. Особливим елементом семантико-синтаксичної структури текстів українських замовлянь є звертання. Вони – основний мовний засіб уособлення й персоніфікації; виконують характеризуючу функцію завдяки різним способам синтаксичного поширення; виступають мовним засобом організації тексту, оскільки співвідносяться, як правило, з усіма висловленнями тексту.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

1. Остроушко О.А. Специфіка мислення творців і виконавців українських замовлянь // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – Вип. 9: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Українська література: духовність і ментальність”, 19-20 жовтня 2001 р. / Редкол.: А.Козлов (відп. ред.) та ін. – К. – Кривий Ріг: Твім інтер, 2001. – С. 366-372.

2. Остроушко О.А. Однофразові тексти українських замовлянь // Мандрівець. – 2002. – №1. – С. 66-69.

3. Остроушко О.А. Звертання в текстовій структурі українських замовлянь // Південни архів. Філологічні науки: Зб. наук. праць. – Вип. XIV. – Херсон: Айлант, 2002. – С. 273-276.
4. Остроушко О.А. Аспекти реалізації магічної функції мови // Мандрівець. – 2002. – №3. – С. 41-45.
5. Остроушко О.А. Про основні засади визначення структури текстів українських замовлянь // Складні питання вузівського курсу української мови: Навч. посібник. – Кривий Ріг, 2001. – С. 72-78.
6. Остроушко О.А. Мовленнєва реалізація магічно-практичного призначення українських замовлянь // Мова у слов'янському культурному просторі: Тези доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції. Умань, 23-25 травня 2002 р. – Умань: Графіка, 2002. – С. 72-73.

АНОТАЦІЯ

Остроушко О.А. Семантико-синтаксична структура текстів українських замовлянь. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2002.

У дисертації досліджується типологія семантико-синтаксичних структур текстів українських замовлянь. Текст – складне семантичне, структуроване за певними зразками й правилами мовне утворення, яке характеризується інформативністю, зв'язністю, цілісністю, відносною завершеністю й спрямоване на виконання певного комунікативного завдання. Текст можемо розглядати як комунікативну, мовну й мовленнєву одиницю.

З позицій антропоцентричного підходу до аналізу мовних явищ замовляння розглядаються як тексти, що функціонують у межах своєї світоглядної системи, репрезентують особливу картину світу.

У дисертації обґрунтовується поділ текстів українських замовлянь на однофразові й кількафразові, описуються основні типи й варіанти семантико-синтаксичних структур українських заговірних текстів.

Тексти українських замовлянь аналізуються у тісному зв'язку їх структурних, семантичних, функціональних, комунікативно-прагматичних властивостей із залученням даних інших гуманітарних наук (фольклористики, філософії, релігієзнавства та ін.)

Ключові слова: текст, дискурс, семантико-синтаксична структура тексту, замовляння, магічна функція мови, антропоцентричний підхід, комплексний аналіз.

SUMMARY

Ostroushko O.A. Semantic-syntactic Structure of the Texts of Ukrainian Charm Exorcisms. – Manuscript.

Dissertation for a Candidate's Degree by major 10.02.01 – the Ukrainian Language. – Dnipropetrovsk National University, Dnipropetrovsk, 2002.

The thesis deals with the typology of semantic-syntactic structures of Ukrainian charm exorcistic texts. Text is a complicated semantic speech unit, which is built according to definite models and rules. Text is characterised by informativity, coherence, integrity and it is directed at the realization of a definite communicative task. Text can be considered a communicative, language and speech unit.

From a position of anthropocentred approach to the analysis of language phenomena, charm exorcisms are viewed as texts which function inside a peculiar world outlook system.

In the thesis paper the division of texts into one-phrase and some-phrase charm exorcisms is grounded, the main types and variants of semantic-syntactic structures of Ukrainian charm exorcistic texts are described.

The texts of Ukrainian exorcisms are analysed in close connection with their structural, semantic, functional, communicative-pragmatic peculiarities. Data of other humanities (folklore studies, philosophy, religion studies and others) are also used.

Key-words: text, discourse, semantic-syntactic structure of the text, charm exorcisms, magic function of speech, anthropocentred approach, complex analysis.

АННОТАЦИЯ

Остроушко О.А. Семантико-синтаксическая структура текстов украинских заговоров. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Днепропетровский национальный университет. – Днепропетровск, 2002.

В диссертации исследуется типология семантико-синтаксических структур текстов украинских заговоров.

Текст – сложное семантическое, структурированное по определенным образцам и правилам языковое произведение, характеризующееся информативностью, связностью, целостностью, относительной завершенностью и предназначенное для достижения определенной коммуникативной цели. Текст можем рассматривать как коммуникативную единицу, обеспечивающую процессы общения и, соответственно, социального взаимодействия людей; как

языковую единицу синтаксического уровня, представляющую собой схему-модель построения целостного речевого сообщения; как речевую единицу, передающую определенную информацию о том или ином факте действительности. Конкретный процесс порождения/восприятия текста в определенных условиях общения конкретным говорящим/слушающим называется дискурсом. Текст и дискурс соотносятся как инвариант/вариант.

Семантико-синтаксическая структура текста рассматривается как диалектическое единство информативно-коммуникативного и формально-синтаксического планов его построения. Каждый текст представляет собой один из вариантов речевой реализации базовой жанровой семантико-синтаксической структуры (одной из базовых структур).

Тексты украинских заговоров исследуются с позиций антропоцентрического функционального междисциплинарного подхода к анализу языковых явлений. Заговоры рассматриваются как тексты, функционирующие в пределах своеобразной мировоззренческой системы, представляющие особую картину мира. Заговорные тексты анализируются в тесной связи их структурных, семантических, речевых, функциональных, коммуникативно-прагматических особенностей с вовлечением данных других гуманитарных наук, в первую очередь фольклористики, философии, религиоведения.

В заговорах ярко выявляются три аспекта реализации магической функции языка: номинативный, предикативный, аспект влияния. Магическая номинация представляет собой семантическую неэлементарность слов, за которыми оказываются закрепленными целые мифологемы. Свои образно-символические значения слова реализуют благодаря своеобразной синтагматике. Особенности ситуации функционирования заговоров, способность отдельных слов и словесных цепочек порождать ассоциативные связи различного рода обуславливают влияние заговоров на эмоциональное состояние человека.

В диссертации обосновывается деление украинских заговорных текстов на однофразовые и несколькофразовые. Основными критериями их различия есть семантический и коммуникативно-функциональный.

Однофразовые тексты украинских заговоров отличаются наибольшей устойчивостью структуры. Функционируя как отдельные завершенные тексты, они являются и строительным материалом для текстов более сложной организации. По характеру модальности и коммуникативно-функциональному назначению среди однофразовых украинских заговоров выделяются заговоры-побуждения, заговоры-пожелания, заговоры-повествования. Структурно-семантическим вариантом первых двух типов являются параллелистические заговоры, ярко выявляющие принцип магической аналогии.

Среди несколькофразовых украинских заговорных текстов выделяются отдельные типы в зависимости от функционального соотношения составляющих их высказываний. Это тексты с

функционально равноправными высказываниями, с функционально неравноправными высказываниями и заговоры сложной структуры, в которых фразы объединяются по обоим принципам. Структурные и семантические особенности исследованных текстов позволяют детализировать указанную типологию.

Особым структурно-семантическим элементом текстов украинских заговоров выступают обращения.

Ключевые слова: текст, дискурс, семантико-синтаксическая структура текста, заговор, магическая функция языка, антропоцентрический подход, комплексный анализ.